

VIRTUS

22 | 2015

Wybren Verstegen

Een 'uitgebreide aristocratie' of een 'gematigd democratisch beginsel'?

Van Hogendorp en de adel als vertegenwoordiger van het platteland (1813-1842)

103

Na de turbulente Bataafs-Franse tijd zou er in het Koninkrijk der Nederlanden een nieuwe adel moeten komen. Zonder dat nu iedere *homo novus* of parvenu daarvoor in aanmerking kwam, zou die nieuwe adel volgens Willem I zoveel mogelijk samen moeten vallen met de elite: de meest vooraanstaande, vermogende en invloedrijke geslachten, inclusief de katholieke, en inclusief degenen die leidende posities hadden bekleed of hun adellijke status hadden verkregen in de Bataafs-Franse tijd.¹ De rol die (ook) Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834) voor die adel zag was het stutten van het gezag van de vorst en temperen van de democratie, om te voorkomen dat die zou 'degenereren'.² De te grote macht van het volk werd door dergelijke mannen van de Restauratie gezien als de reden dat de Franse revolutie was ontaard in chaos en oorlog. Om het potentieel revolutionaire en oorlogszuchtige Frankrijk in het noorden af te grendelen, kreeg het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden de rol toebedeeld van sterke bufferstaat. Als binnenlands-politieke pendant van het temmen van de revolutionaire geest mocht het volk beslist niet teveel macht krijgen, al zagen politici wel in dat het oude stelsel revoluties ook wel had uitgelokt.³

- 1 C. Bruin, 'Een verloren zaak. Adel als beloning voor persoonlijke verdiensten in het Koninkrijk der Nederlanden', in: J. Aalbers en M. Prak, ed., *De bloem der natie* (Amsterdam, 1987) 146-149.
- 2 H. Van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp. Conservatief of liberaal?* (Groningen, 1976) 59-61. Over het adelsbeleid in de eerste jaren van het Koninkrijk, zie: E. Wolleswinkel, *Nederlands adelsrecht. Wettelijke adel als historisch gegroeid instituut* ('s-Gravenhage, 2012), met name hoofdstuk 2, par. 1.
- 3 M. Jarrett, *The Congress of Vienna and its legacy* (New York, 2014) xiii. Jarrett oordeelt tamelijk mild over de Restauratie; A. Zamoyksi, *Rites of peace. The fall of Napoleon and the Congress of Vienna* (New

In het grote concept van Van Hogendorp van het nieuwe Koninkrijk stonden de steden voor de rijkdom van het land waarmee de onafhankelijkheid gefinancierd kon worden en representeerde de adel de martiale geest die het land moest verdedigen.⁴ In de eveneens vernieuwde Provinciale Staten zouden dit de enige twee standen worden, waarbij de adel (weer) het platteland zou vertegenwoordigen, zoals dat tijdens de Republiek in de meeste provincies het geval was geweest. In de militair ongewisse jaarwisseling van 1813-1814 voegde hij daar nog aan toe dat die edelen dan ook konden bijdragen aan de totstandkoming van een milite, gerekruteerd uit de aan hen ondergeschikte plattelandsbevolking.⁵ Bij de beoordeling van de vraag of dit idee van Van Hogendorp realistisch was bestaan in de geschiedschrijving verschillende opvattingen. Daarbij is het militaire element slechts terloops besproken, de aandacht gaat primair uit naar de vraag in hoeverre de adel nog steeds het platteland zou kunnen vertegenwoordigen. Het blijkt daarbij, ook bij eigentijdse commentaren, te gaan om twee criteria. Het eerste criterium leunt op de vraag of de adel dermate veel grond bezat dat hij om die reden het platteland kon vertegenwoordigen. Dat was de meest gangbare manier waarop er in de eerste helft van de negentiende eeuw door tijdgenoten naar werd gekeken. Wij zien dit ook terug bij Van den Bosch, voor wie grondbezit de 'belangrijkste machtsbron' van de adel was.⁶ De tweede maatstaf is dat men kijkt of de edelen de *belangrijkste* (groot)grondbezitters waren in de provincie waar zij woonden. Zo ja, dan konden zij als vertegenwoordigers van het platteland gelden. Deze maatstaf kwam ter sprake in de grondwetscommissie en is ook gebruikt door historici, waaronder Blok, en met een variatie nagevolgd door Aalbers.⁷ De laatste stelde dat de adel niet zozeer het platteland als wel het *groot*grondbezit vertegenwoordigde. Om het gezag van de adel op het platteland te verklaren komt een enkele contemporaine auteur wel in de buurt van de maatstaf van Blok, maar niet heel expliciet en dan in combinatie met andere overwegingen die hierna aan de orde zullen komen.

Wat Van Hogendorp zelf voorstelde, was van een geheel andere orde en greep terug op de oude situatie in Holland. Daar was lidmaatschap van de ridderschap verbonden aan het bezit van een Hollandse heerlijkheid.⁸ Het ging er Van Hogendorp om

York, 2007) 550 e.v.; idem, *Phantom terror. Political paranoia and the creation of the modern state, 1789-1848* (New York, 2015) oordeelt aanzienlijk harder over de Restauratie, die hij toch meer ziet als reactionair. Voor Nederland lijkt zeker voor de eerste jaren na 1813 het mildere oordeel van Jarrett relevanter als uitgangspunt.

4 H.Th. Colenbrander, *Ontstaan der grondwet. Bronnenverzameling* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1908-1909), I, 242.

5 Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 159, 6 jan. 1814. Voor de milite in het nieuwe koninkrijk, zie: B. Schoenmaker, 'Waterloo en Willem's wensdroom: de vorming van een nieuw Nederlands leger', in: I. de Haan, P. van den Hoed, H. te Velde, ed., *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam, 2014) 135-138.

6 D. van den Bosch, 'De adel en de vorst in de eerste jaren van het Koninkrijk der Nederlanden', *Symposion*, I (1979) 89.

7 L. Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland 1814-1840* (Groningen, 1987) 98-100; J. Aalbers, 'Een oude inrichting doorbroken. De Utrechtse ridderschap 1814-1815', in: B. Olde Meierink e.a., ed., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Hilversum, 1995) 55-57.

8 A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede*

dat de edelman in zijn hoedanigheid van eigenaar van een heerlijkheid, dus als 'heer', het gezag over het platteland uitoefende. Juist zo'n groot plaatselijk bestuurlijk gezag zou rechtvaardigen dat de adel in de Provinciale Staten het platteland zou gaan vertegenwoordigen. Naast het (opnieuw) in het leven roepen van de ridderschappen was om die reden voor hem het herstel noodzakelijk van de in 1798 afgeschafte heerlijkheden. Hij zag dit tevens als de uitgelezen mogelijkheid om een sterke militie op de been te brengen, hetgeen natuurlijk strookte met de gehele bestaansgrond van het nieuw gestichte Koninkrijk.

Dit artikel gaat over de vraag waarom zijn idee in 1814 geen werkelijkheid is geworden, welke oppositie hij ondervond in de grondwetscommissie en hoe zijn poging later, ook door hemzelf, werd beoordeeld in de lange aanloop naar de grondwetshervorming van 1848 waarbij de ridderschappen en de heerlijkheden definitief van het politieke toneel verdwenen.⁹

105

De geschiedschrijving over het herstel van de heerlijkheden

Onder raadspensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck en koning Lodewijk Napoleon waren de heerlijke rechten deels hersteld, maar zij werden in 1810 door de keizer weer afgeschaft. Willem I herstelde in maart 1814 opnieuw de heerlijkheden. De eigenaars van die heerlijkheden kregen voor een deel ook weer bestuurlijke macht. Het draaide daarbij in het bijzonder om het doen van een (dubbele) voordracht bij de benoeming van burgemeesters en gemeenteraadsleden.¹⁰ Het ging overigens niet om een *volledig* herstel van heerlijke rechten, vooral op het punt van de rechtspraak kwam er geen terugkeer naar het ancien régime.¹¹

Het voorstel van Van Hogendorp bestond dus uit twee, zo men wil drie, componenten: herstel van de heerlijkheden, het koppelen van het lidmaatschap van de ridderschap aan het bezit van een heerlijkheid en als uitvloeisel daarvan het formeren van een door die ridderschapsleden gerekruteerde militie uit de plattelandsbevolking. Zij zijn in de historische literatuur alle drie wel aan de orde gesteld maar de koppeling wordt maar zelden gemaakt. In de rechtshistorische en de genealogische literatuur vinden we de koppeling tussen het herstel van de adel en dat van de heer-

helft van de achttiende eeuw ('s-Gravenhage, 1990) 18.

9 F.C.J. Ketelaar, *Oude zakelijke rechten vroeger, nu en in de toekomst* (Zwolle, 1978) 74; V.A.M. van der Burg, 'Heerlijkheden na 1848', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, XI (2004) 203-207; C.E.G. ten Houte de Lange, *Heerlijkheden in Nederland. Welke namen van heerlijkheden worden nog gevoerd sinds 1848* (Hilversum, 2008) 18-21.

10 C.H.E. De Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland. Herwaarderung van een periode* (Heerlen, 1965) 290-291. Wat het herstel van die heerlijke rechten nu precies inhield, leest men in A.S. de Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XLII (1920-1921), XI, 103-126. Zie voor de reële invloed van de eigenaars van heerlijke rechten op het plaatselijk bestuur de teksten van 1814, gepubliceerd in het *Handboek voor eigenaars van heerlijkheden* (Zaltbommel, 1841), i.h.b. 91-97.

11 Zie bijv. Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 262.

lijkheden bijvoorbeeld niet terug.¹² Een andere koppeling, die tussen het herstel van de adel en zijn rol als drager van de martiale geest, vond De Wit bespottelijk. Van den Bosch zette het weg als 'retoriek' en in wezen niet interessant.¹³ Over het herstel van de heerlijkheden reppen zij in dit verband niet. Dat was volgens De Wit na 1798 wel een wens van 'de oligarchie', maar die wens was bij hem niet specifiek gekoppeld aan het herstel van de *adel*.¹⁴ Hij was overigens zonder meer het meest kritisch over de ideeën van Van Hogendorp. Dat Van Hogendorp de adel wilde herstellen interpreteerde hij als niet minder dan het veroordelen van het platteland tot afhankelijkheid en uitbuiting.¹⁵ De Bosch Kemper plaatste in 1868 het herstel van de heerlijke rechten in de categorie van 'zeer kleingeestige en reactionaire maatregelen' naar wens van de 'oude aristocratie', maar legt evenmin een verbinding met het herstel van de adel.¹⁶ Beekelaar deed dat wel voor wat betreft Gelderland: heerlijke rechten werden daar 'teruggegeven aan de heren, die voor het merendeel van adel waren'.¹⁷ Wat door Van der Hoeven, Janssens en Wolleswinkel is aangekaart, is de wens van Van Hogendorp dat de nieuwe ridderschapsleden in het bezit moesten geraken van een heerlijkheid, maar zonder de zaak van het herstel van de heerlijkheden (en evenmin de militaire kant) er bij te betrekken.¹⁸ Voor Van der Hoeven was dat om de adel 'maatschappelijk hecht te funderen'.¹⁹ Hij besteedde aandacht aan deze 'antiquarische interesse' van Van Hogendorp in het kader van zijn vraag of deze nu conservatief of liberaal was.

De koppelingen die Van Hogendorp maakte, lagen natuurlijk wel voor de hand. Herstel van de heerlijkheden zonder *adellijke* heren was voor hem, mede vanuit het oogpunt van het gebruik maken van de 'martiale geest' van de adel, immers niet zo interessant. Als leden van de ridderschappen een heerlijkheid moesten bezitten, dan was het uiteraard noodzakelijk dat de heerlijkheden er wel kwamen. Maar dat was toen de grondwetscommissie in de winter van 1813-1814 vergaderde niet zeker en stond nog volop ter discussie.

Dat de wens van Van Hogendorp het niet haalde, was van grote betekenis voor de wijze waarop de adel in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw politiek zou gaan functioneren. De adel werd in formele zin niet de vertegenwoordiger

12 Ketelaar, *Oude zakelijke rechten*, 56 e.v. Zie ook de hiervoor genoemde artikelen van De Blécourt, Ketelaar, Van den Burg, Ten Houte de Lange.

13 Van den Bosch, 'De adel en de vorst', 81-82; De Wit, *Aristocratie en democratie*, 309-310.

14 De Wit, *Aristocratie en democratie*, 290, 291.

15 Ibidem, 309, 310.

16 J. De Bosch Kemper, *De staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830* (Amsterdam, 1868) 401.

17 G.A.M. Beekelaar, 'Adel en ridderschap in Gelderland in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: P.J.A.N. Rietbergen, ed., *De periferie in het centrum. Opstellen door collegae aangeboden aan M.G. Spiertz bij gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum* (Nijmegen, 1987) 8.

18 Idem, 69. 'Antiquarisch' is in de eerste helft van de negentiende eeuw geen politiek neutrale term, maar verwijst naar een stroming die de instellingen van de oude Republiek wilde herstellen, zie de tekst na noot 52.

19 Van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 61, 62; P. Janssens, 'De restauratie van de adelstand in het Koninkrijk der Nederlanden', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, XIV, 3 (1983) 392; Wolleswinkel, *Nederlands adelsrecht*, 43, 255.

van het platteland. De uitkomst van de debatten over de nieuwe grondwet was dat de stand der edelen in de Provinciale Staten slechts de ridderschap van die provincie vertegenwoordigde. De macht van die nieuwe ridderschappen zou beperkt blijven. Zij werden niet veel meer dan kiescolleges, want politieke kwesties werden daar niet besproken. Ook een door de edelen gerekruteerde militie is er niet gekomen. Hun mogelijke rol kwam in de grondwetscommissie bij de gesprekken over de organisatie van de vrijwillige militie verder in het geheel niet ter sprake. Ook de vorst repte er niet over.²⁰ De band tussen adel en platteland werd verder verzwakt omdat lidmaatschap van de ridderschappen ten minste ten dele werd losgekoppeld van grondbezit, want ook rente op het grootboek van de nationale schuld kon dienen als basis voor toetreding, waarbij weinig vermogende edelen werden uitgesloten. Tijdens de Restauratie was een lid van de ridderschap grondbezitter of rentenier, of beide, maar 'heer' in de juridisch-politieke zin van het woord hoefde hij niet te zijn, terwijl dat eerste volgens Van der Hoeven nu juist de bedoeling van Van Hogendorp was geweest: 'de nieuwe adel en de herstelde ridderschappen moesten weer *landheren* worden' (cursivering van Van der Hoeven, WV).²¹

107

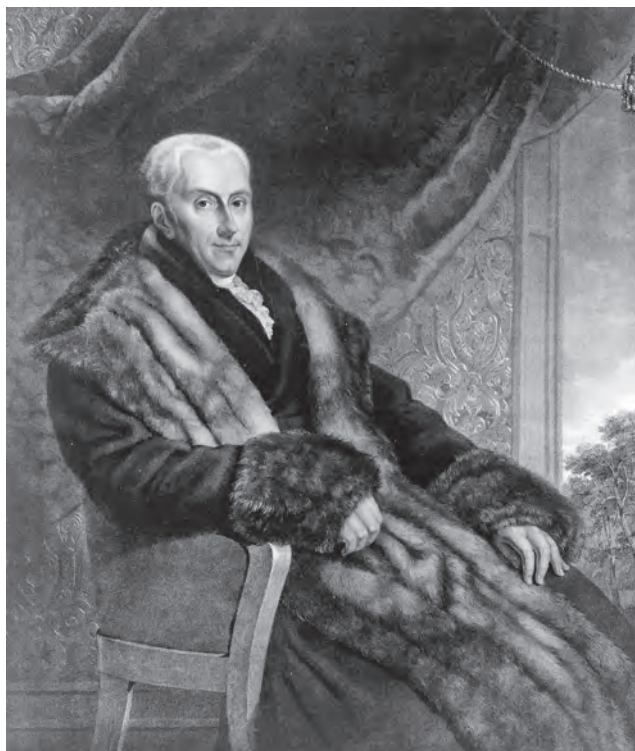
Om goed te doorgronden waarom de opzet van Van Hogendorp mislukte, moet er evenwel meer gezegd worden over de motieven van Van Hogendorp en de tegenwerpingen. Het herstel van de heerlijkheden was een van zijn vier 'tedere punten' in de gesprekken over de nieuwe grondwet. Die gevoeligheid is alleen te begrijpen vanuit zijn ideaal dat leden van de ridderschap er een zouden moeten bezitten. Hoe realistisch was deze eis? Sprak het werkelijk, zoals in 1839 werd gesteld 'van zelve dat van zulke theoriën niets konde komen'?²² Wat verhinderde nu concreet dit herstel van de adel als woordvoerder van het platteland zoals Van Hogendorp dit voor zich zag? Waarom kreeg het platteland zijn eigen vertegenwoordiging? Hoe verhield die nieuwe ontwikkeling zich tot het contemporaine en historiografische idee dat de edelman niet zozeer als landheer, maar als grondbezitter het platteland zou kunnen vertegenwoordigen? Primair aan de hand van deel 1 van de beroemde bronnenpublicatie van Colenbrander *Ontstaan der grondwet* uit 1908, zullen deze vragen in het hiernavolgende aan de orde komen. Daarbij is het evenwel nuttig om commentaren op het werk van de grondwetscommissie uit latere jaren erbij te betrekken die soms een verhelderend licht op deze zaak doen schijnen. Van der Hoeven heeft enerzijds benadrukt dat de kritiek op de plannen van Van Hogendorp die decennia later werd geuit, wat gemakkelijk is en geen rekening hield met de 'tijdgeest' en de situatie kort na de Franse overheersing.²³ Anderzijds is het zo dat Van Hogendorp zelf al binnen enkele jaren zijn mening grondig heeft herzien. Hierbij heeft hij bovendien getracht een voor zijn opposenten meer aanvaardbare draai te geven aan zijn voorstellen. Deze 'beking' kan niet onbesproken blijven, aangezien het voorstel van Van Hogendorp,

²⁰ Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, i.h.b. 428, 446-448.

²¹ Ibidem.

²² *Iets over de herziening der grondwet* (Deventer, 1839) 23-25 (Knuttel 27625, anoniem pamflet).

²³ Van der Hoeven, *Gijbert Karel van Hogendorp*, 68-70.

Gijsbert Karel graaf van Hogendorp (1762-1834)
(litho, J.C. Hamburger naar het schilderij door C. Cels; coll. Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, 's-Gravenhage)

samen met zijn andere ideeën over de positie van de nieuwe adel, een rol speelde in de pennenstrijd in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw over de hervorming van het Nederlandse staatsbestel.²⁴

De grondwetscommissie

Aalbers meldt dat de leden van de voormalige oude ridderschap van Utrecht in 1814-1815 die ridderschap bij voorkeur onder de oude condities van voor 1795 wilden herstellen.²⁵ Gezien het overheersende adellijke element in de grondwetscommissie was het daarom geen uitgemaakte zaak dat het idee van Van Hogendorp het niet zou halen. Onder de overige veertien leden van de grondwetscommissie bevonden zich namelijk acht edelen: Willem Carel Henrik van Lynden van Blitterswijk, Willem René van Tuyll van Serooskerken, Willem Anne Schimmelpenninck van der Oije, Hans Willem van Aylva, Idzerd van Aebinga van Humalda, Timon Cornelis van Heerdt, Adam François Jules Armand van der Duyn van Maasdam en Gustav Willem

²⁴ Zie hiervoor o.a. *Handelingen van de regering en de Staten-Generaal over de herziening der grondwet* ('s-Gravenhage, 1842), IV, 558, waarin sommige van de hier besproken pamfletten staan genoemd.

²⁵ Aalbers, 'Een oude inrichting', 56-57.

van Imhoff. Dat waren voorwaar niet de minsten onder de (oude) adel. De (toen nog) niet-adellijke leden waren in de minderheid. Het waren de zes juristen Appolonius Jan Cornelis Lampsins uit Zeeland, Ocker Repelaer, Cornelis Theodorus Elout, D.J. Hondebeek Heerkens, Willem Frederick Röell en Cornelis van Maanen. Rutger Metelkamp trad op als secretaris. In de praktijk was dat adellijke element evenwel niet zo overheersend. Als wij hier de karakterisering van Colenbrander volgen, was Van Heerdt niet erg actief, net zomin als Van der Duyn, die meestal Van Maanen volgde. Ook Van Imhoff was op diens hand. Van Humalda was meer een man van het ancien régime, maar ook hij trad bepaald niet op de voorgrond. Van Aylva gold niet als conservatief. Dit in tegenstelling tot Van Tuyll van Serooskerken, die in de praktijk evenwel de gematigde Van Lynden volgde. Schimmelpenninck van der Oye is nimmer verschenen.²⁶ Verder mengden tijdens de vergaderingen maar weinig commissieleden zich in de discussie over de adel als vertegenwoordiger van het platteland. Als er al een tweedeling valt te maken was dat tussen enerzijds Van Hogendorp en een enkele maal Van Lynden en anderzijds Elout, Van Maanen en Röell. De anderen bleven wat dit onderwerp betreft op de achtergrond.

109

Van Hogendorp had eind december 1813 het startsein voor deze koppeling gegeven in zijn 'Aanmerkingen' op de *derde* schets van zijn ontwerp voor een nieuwe grondwet, maar niet alleen daar vinden we zijn ideeën terug. De argumenten van Van Hogendorp en zijn opponenten staan her en der verspreid in het *Ontstaan der grondwet*, maar bij elkaar gezet geven zij een duidelijk beeld van de meningsverschillen tussen de commissieleden.

'Hoofden' van het platteland

Wat was nu de gedachtegang van Van Hogendorp?²⁷ Het platteland had 'geleden' onder de republikeinse staatsvorm, omdat die het onmogelijk maakte om de adel te vernieuwen.²⁸ Die adel was na de afzwering van Philips II naar het buitenland vertrokken, omgekomen in oorlogen, of uitgestorven. Dit kon, nu Nederland een koninkrijk was, verholpen worden door *alle* (mijn cursivering, WV) families die van aanzien waren of werden in de adelstand te verheffen.²⁹ Het leed waarop Van Hogendorp doelde, was dat heerlijkheden door koop in handen van stedelingen waren gekomen 'die ver af woonden', zodat de plattelandsbewoner 'zijn hoofd' miste.³⁰ Waarom dat platteland die hoofden volgens Van Hogendorp nodig had, hing waarschijnlijk samen met zijn opvatting, verwoord in 1824, dat de boerenstand ten tijde van de Republiek minder beschaafd was dan de stedelijke burgerij, die hij beter geschikt achtte voor in-

²⁶ Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, xlv, lv.

²⁷ Ibidem, 56 e.v.

²⁸ Ibidem, 58.

²⁹ Ibidem, 63: 'alle de families, die tot aanzien komen, kunnen in den adel en in de ridderschappen gebragt worden', schreef Van Hogendorp.

³⁰ Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 59. Zie hiervoor ook het artikel van Maarten Prins in deze *Virtus*.

spraak in bestuurlijke zaken.³¹ De vorst kon van de ‘aanzienlijkste ingezetenen’ edelen maken die dan, wilden zij lid worden van de ridderschap, een heerlijkheid moesten bezitten of verwerven, hetzij uit een erfenis, hetzij door koop. Zo kon de adel weer gelden als vertegenwoordiger van het platteland ‘en de gestoorde evenredigheid herstellen’.³² Het zou zoals gezegd volgens hem ook de kans vergroten dat er een sterke militie kon ontstaan: ‘Had men (...) den adel in de Heerlijke Rechten in eens kunnen herstellen (...) het zoude door hunnen invloed, ieder in zijn Distrikt of Heerlijkheid, niet moeilijk zijn geweest, duizenden tot verdediging des Vaderlands bijeen te brengen, en wij zoude nu misschien reeds een aanzienlijk Leger hebben kunnen doen te velde trekken’.³³ Als logische pendant van het vernieuwen van de ridderschappen moesten dan de in 1798 door de revolutionairen afgeschafte heerlijkheden gereanimeerd worden. Aangezien veel burgers in de Republiek grote waarde toekenden aan de ‘schijnadeldom’, van het bezit van een ambachtsheerlijkheid op het Hollandse platteland, was de redenering van Van Hogendorp geen onmogelijke.³⁴ Men zou kunnen zeggen: zijn voorstel bood de mogelijkheid van de bestaande schijnadeldom echte adeldom te maken.

‘Bedenkingen’

Elout verwoordde zijn bezwaren in zijn diverse *Aanmerkingen* van eind december 1813 en nog een aantal stukken.³⁵ Het idee dat de adel het platteland zou moeten vertegenwoordigen zag hij niet zitten. Het mocht dan vroeger in een aantal provincies het geval geweest zijn, het kon, al was het maar omdat het platteland van Nederland niet geheel uit heerlijkheden bestond, niet werken.³⁶ Hij was er bijzonder stellig over. ‘Men’ moest maar een andere maatstaf zoeken om de politieke invloed van de adel op te baseren.³⁷ Gegeven het feit dat een groot deel van de heerlijkheden in handen was

31 G.K. van Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat in het koninkrijk der Nederlanden, verzameld ten dienste der Staten-Generaal* (’s-Gravenhage, 1824), VIII, 204, 205: ‘Het kwam mij voor dat er een hooger trap van beschaving wordt gevonden in de steden, dan op het platte land, zoodat de stedelijke burgerijen over het algemeen verlichter zijn dan de boerenstand.’

32 Van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 61, citeert Van Hogendorp maar gedeeltelijk. De cruciale passage uit de *Aanmerkingen* is te vinden bij Wolleswinkel, *Nederlands adelsrecht*, 43, het gehele citaat bij Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 59: ‘Nu kan de Souvereine Vorst wederom, onder de aanzienlijkste ingezetenen, edellieden maken en de gestoorde evenredigheid herstellen. Deze edelen, willen zij in de Ridderschap beschreven zijn, moeten eene heerlijkheid bezitten, zij zullen er een, die in de familie is, op hun naam krijgen, of er een kopen, en zoo doende, zal het platte land allengskens van zelf wederom zijne natuurlijke hoofden krijgen, die het voor zullen staan in de staatsvergaderingen.’

33 Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 159.

34 De term ‘schijnadeldom’ wordt gebruikt door A. J. Veenendaal, ‘Een nieuwe Motley. Den Tex’ biografie van Oldenbarnevelt’, *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlanden*, XXII (1968) 286; zie ook Van Den Bosch, ‘De adel en de vorst’, 76.

35 Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 510-512; ‘Elout over den adel’ en ‘Elout over de provinciale staten’.

36 Ibidem, 42.

37 Ibidem, 43.

geraakt van vermogende burgers en de steden vond hij Van Hogendorps voorstel niet realistisch. Je kon toch moeilijk alle bezitters van heerlijkheden in de adelstand verheffen.³⁸ Dat zou volgens Elout 'aan het ware doel niet beantwoorden'.³⁹ Volgens Van der Hoeven vond Elout dat de geest van gelijkheid zich daartegen verzette.⁴⁰ Maar de geest van gelijkheid was voor Elout maar een van zijn argumenten, want weerzin tegen een nieuwe adel was volgens hem al van een oudere datum. Zo'n adel zou volgens hem niet populair zijn en niet serieus genomen worden: 'Men zal van alle zijden krenten horen opgaan', de patriciërs zouden op de nieuwe adel 'niet zeer tuk zijn', 'de plebejers als ik mij zo mag uitdrukken' zullen zo'n adel niet boven zich accepteren, het zou scheve ogen geven onder degenen die een titel begeerden maar niet kregen, en de oude adel zou er niet blij mee zijn.⁴¹

Verder merkte hij op dat vele plattelandsgemeenten 'op zichzelf' stonden en niet omgevormd konden worden tot heerlijkheden. Ook dat zou niet geaccepteerd worden, dacht hij, want het platteland was veranderd.⁴² Elout was ook niet zo te spreken over een adel die in economische zin zou moeten steunen op grondbezit: 'de landgoederen zijn van te weinig waarde', vond hij en dan moesten de edelen al snel hun toevlucht nemen tot de handel, wat dan weer in strijd was met de 'geest' van de adel. Dat de adel het platteland vertegenwoordigde, mag in een aantal provincies lang geleden zo geweest zijn, zei Elout ook, maar het paste niet meer in de tijd en zou ook niet meer 'naar den zin van het grootste gedeelte der bewooners van het platte land (...) zijn'.⁴³ Hij en Van Maanen wezen verder Van Lynden er op dat in de zestiende eeuw ook het platteland nog een stem gehad in bestuurlijke zaken.⁴⁴ In de discussies voegde Röell aan de argumenten van Elout toe dat de koppeling tussen ridderschap en heerlijkheid ten tijde van de Republiek niet eens bestond: 'de ridderschappen nu hadden met de administratie en de plaatselijke belangen niets van doen'.⁴⁵

Gezien de neiging van Van Hogendorp om de tijd van voor de afzwering van de vorst te idealiseren – hij wilde bijvoorbeeld de Orde van het Gulden Vlies weer invoeren – was een andere opmerking van Röell tamelijk scherp. Hij zag er niets in het platteland in bestuurlijke zin terug te voeren naar de Middeleeuwen, zei hij letterlijk.⁴⁶ Van Maanen, die kort daarna ook het plan om majoraten te vestigen torpedeerde,⁴⁷ merkte op dat de 'meerdere beschaving' van de plattelanders op zichzelf reden

³⁸ Ibidem, 511.

³⁹ Ibidem, 508-510.

⁴⁰ Van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 70.

⁴¹ Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 510.

⁴² Ibidem, 511.

⁴³ Ibidem, 42.

⁴⁴ Ibidem, 410-412.

⁴⁵ Ibidem, 204.

⁴⁶ Ibidem, 242.

⁴⁷ Y.M.I. Greuter-Vreeburg, 'Majoraten in Nederland. Een speurtocht in het Algemeen Rijksarchief', in: *Tombola. Acht rechtshistorische loten aangeboden aan J.Th. De Smidt. Ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in het oud-vaderlandsch recht aan de Rijksuniversiteit te Leiden* (Leiden, 1988) 47-53.

genoeg was te stellen dat er niet meer aan gedacht kon worden dat de ridderschappen het platteland zouden vertegenwoordigen. Indirect was het in deze discussie nog van betekenis dat Van Hogendorp er op werd gewezen dat zijn idee van Nederland als een handelsnatie achterhaald was. De welvaart van Nederland was inmiddels 'in geene geringe mate' op het platteland overgegaan.⁴⁸ Het is duidelijk dat in de ogen van Röell, Van Maanen en Elout het platteland zich sedert de tijd van de Republiek zowel economisch, politiek als cultureel had geëmancipeerd.⁴⁹ De verbinding die Van Hogendorp voor ogen had, werd ook niet door de commissie overgenomen. Hoe werd zijn voorstel later, in de aanloop naar 1848, door Van Hogendorp zelf en tijdgenoten beoordeeld?

'Les tenèbres deviennent visibles'

112 Van der Hoeven merkt op dat Van Hogendorp al in 1817 erkende dat hij te hoog gegrepen had met zijn idee dat de adel zo uitgebreid zou moeten worden dat hij daadwerkelijk het platteland kon vertegenwoordigen. Dat kon, zei Van Hogendorp, 'niet eensklaps geschieden'.⁵⁰ Een tiental jaren na het overleg over de nieuwe grondwet kwam Van Hogendorp hierop nog eens terug. Hij gaf er toen een uitleg aan als zou hij van plan zijn geweest om te komen tot een soort gematigd democratisch stelsel. In 1824 luidde zijn redenering dat voor 1795 het platteland (van Holland) bestuurd werd door een oligarchie omdat het getal edelen te gering was geworden. Nu Nederland weer een vorst had, konden eerst de grootgrondbezitters in de ridderschappen toegelaten worden en, en dat is het verrassende van deze uitspraak tien jaar na dato, daarna ook de 'middelbare landeigenaren'. Door het lidmaatschap van zo'n enorm uitgebreide ridderschap te verbinden aan heerlijkheden, havezaten en dergelijke konden de belangen van het platteland door een 'menigte van aanzienlijke opgezetenen' prima behartigd worden: 'Dit was geen democratie, maar een zoo uitgebreide aristocratie dat zij nader kwam aan een gematigd Democratisch beginsel'.⁵¹

Hoe geloofwaardig was deze wending? De (helaas onbekende) schrijver van het pamflet *Iets over de herziening van de grondwet*, uit 1839, had de ideeën van Van Hogendorp overduidelijk zo niet gelezen.⁵² Hij had niets tegen de adel als zodanig: 'De zaak van de adel zelve is een zaak van smaak, mits men er de politieke regten buite late, heeft niemand er iets tegen.' Maar in een vlammend betoog, waarin De Wit hem moeilijk had kunnen overtreffen, ageerde hij vervolgens tegen 'valsche akten' die zouden opduiken als mensen claimden een heerlijkheid te bezitten. De schrijver dacht dat het platteland zo'n regeling absoluut niet geaccepteerd zou hebben. Het

⁴⁸ Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 242.

⁴⁹ De Wit, *Aristocratie en democratie*, 340, 341.

⁵⁰ G.K. van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp* (7 dln.; 's-Gravenhage, 1866-1901), V, 86, geciteerd in Van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 68.

⁵¹ Van Hogendorp, *Bijdragen*, 205.

⁵² *Iets over de herziening der grondwet*, 23-25.

zou niet goed afgelopen zijn 'met de vrije Friezen' als het plan was uitgevoerd. De edelen in Holland wreef hij nota bene nog eens goed 'hun' moord op Floris V in. Van Hogendorp was er verder kennelijk niet van op de hoogte, schreef hij, dat in Groningen 'het voor een grief was aangezien, als eene plaats een bijzondere heer had'. In het licht van de opvatting van Van Hogendorp dat herstel van de adel in zijn heerlijke rechten gunstig zou zijn geweest voor de vorming van een leger, is de volgende uitspraak van de anonieme pamflettist interessant. De oorlog met België had namelijk duidelijk gemaakt dat de 'heren' niet verheven waren boven de 'landmannen': 'De heeren van heerlijkheden die er waren, waren op hunne plaats, in het gelid naast hen; hetzelfde stroo of dezelfde aarde deelden zij met hen; (...) en onder die menigte, de kern en de kracht der natie, was niemand die aan de fabel van *den landman met zijn hoofd* meer dacht'.

Het zou trouwens ondenkbaar zijn geweest de ongeveer zeshonderd heerlijkheden in het land allemaal te voorzien van een adellijke *res* (heer of koning) en het werd nog gekker als men bedacht dat er in totaal zo'n duizend plattelandsgemeenten waren, vervolgde hij. In grote delen van het land bestonden geeneens heerlijkheden. De 'vermenging' van de ridderschappen en de heerlijkheden was 'een droombeeld' dat geen grond vond in de geschiedenis. De 'antiquarissen' gebruikten de geschiedenis om de soeverein en het volk aan de oligarchie te onderwerpen. Dankzij de noodzaak van het maken van een nieuwe grondwet na de vereniging met de Zuidelijke Nederlanden was 'van al dat fraais, de Hemel zij gedankt, niets gekomen'. 'Het ding' van Van Hogendorp was vervallen 'voor het kwaad kon doen' door de komst van de grondwet van 1815, die 'de landman althans weder tot eene soort van mensch maakte'. Het platteland was aan een ramp ontsnapt, zo sloot hij af, maar, '*les ténèbres deviennent visibles*'. Dat komt toch dicht bij de uitspraak van Huizinga dat als de plannen van Van Hogendorp om 'een echte organische adel te vestigen, met majoraten en heerlijkheden die werkelijk inbreuk maakten op het beginsel der gelijkheid', werkelijkheid waren geworden, het volk wat meer 'te haten' had gehad.⁵³

Van der Hoeven stelt dat dergelijk later commentaar wel zinnig was in de jaren voorafgaand aan de grondwetsherziening, 'maar in de jaren na 1813 maakte Van Hogendorps stelsel zeker niet zo'n overleefde indruk'.⁵⁴ Bovenstaande beschimpingen kunnen evenwel niet alleen maar toegeschreven worden aan de hervormingsgeest die na de Belgische opstand over Nederland vaardig werd. De toon is dan wel ongemeen fel (en overdreven), maar dat gold bijvoorbeeld ook voor de uithaal van Röell richting van Hogendorp over diens 'middeleeuwse' voorstel. In de grond van de zaak weken de bezwaren van de andere commissieleden niet af van deze aanklacht uit het eind van de jaren dertig.

53 J. Huizinga, 'De betekenis van 1813 voor Nederlands geestelijke beschaving', in: idem, *Verspreide opstellen over de geschiedenis van Nederland* (1913; Amsterdam, 2007) 205, 206.

54 Van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 69.

Beoordeling: van schijnadeldom naar echte adeldom?

In het eerste ontwerp had Van Hogendorp het over de ambachtsheerlijkheden en andere lokale rechtbanken ('geregten') en ook later bleek dat hij het liefst de oude rechtsindeling van de Republiek wilde herstellen, maar de discussie in de grondwetscommissie en in latere discussiestukken richtte zich in de praktijk geheel op de heerlijkheden.⁵⁵ Dit was bepaald niet zonder betekenis, want in grote delen van Nederland bestonden ten tijde van het ancien régime geen heerlijkheden of zij waren dun gezaaid. Zij concentreerden zich in Holland, Zeeland en Utrecht, terwijl zij bijvoorbeeld op de Veluwe, in Overijssel en Groningen, schaars waren en in Friesland geheel ontbraken, aldus onder andere De Blécourt.⁵⁶ Alhoewel het niet de enige bron is aan de hand waarvan het aantal heerlijkheden in de Republiek en Holland kan worden berekend, kan uit het werk van Beekman en zijn *Geschiedkundige Atlas van Nederland* worden opgemaakt dat het aantal heerlijkheden in Holland in de nadagen van de Republiek minstens op vierhonderd lag. Zeeland en Utrecht telden er samen nog eens een kleine driehonderd en in het rivierengebied en ten zuiden daarvan (het Rijk van Nijmegen en Staats-Brabant) waren er ook meer dan honderd te vinden. Het oosten van het land, juist daar waar de oude adel sterk vertegenwoordigd was, kende er echter maar enkele tientallen.⁵⁷ Naar het noorden en oosten toe nam vanaf de Gelderse Vallei het aantal heerlijkheden drastisch en resoluut af (zie de kaart).

Voor Holland, waar de meeste heerlijkheden lagen, kan het idee van Van Hogendorp meer in detail worden geanalyseerd. In Holland is te zien dat de overheersende positie van de adel voor wat betreft het bezit van heerlijkheden fors achteruitging tijdens de Republiek. Van Nierop stelde dat de adel in 1559 nog 59 procent van de heerlijkheden bezat, maar dat aan het verlies van heerlijkheden in de tijd tot 1650 te zien is dat steeds meer heerlijkheden toevielen aan burgers en steden.⁵⁸ Alleen al gezien het in hoog tempo uitsterven van de Hollandse adel in de tijd daarna is het niet waarschijnlijk dat die trend na 1650 keerde ten gunste van de adel. Tussen 1550 en 1800 nam het aantal adellijke geslachten in Holland volgens de berekening van Van Nierop af van 29 tot nog maar vijf. Commissielid Repelaer vond er in 1814 maar zes.⁵⁹ Ook het

⁵⁵ Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 11, 53.

⁵⁶ De Blécourt, 'Heerlijke rechten', 104; Y. Kuiper, 'Van heerlijkheid naar familiestichting. Van Wassenaers (van Catwijck) in de 19e en 20e eeuw', in H.M. Brokken, ed., *Heren van stand: Van Wassenaer 1200-2000 Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* ('s-Gravenhage, 2000) 203.

⁵⁷ Eigen telling aan de hand van A.A. Beekman, *De geschiedkundige atlas van Nederland*, XVI. De Republiek in 1795 ('s-Gravenhage, 1913), toelichtende tekst, passim. Van de ca. 850 heerlijkheden in de Republiek lag 82 procent in het westen (Holland, Zeeland en Utrecht), 2 procent in het oosten (Drenthe, Overijssel en de kwartieren van Veluwe en Zutphen) en 15 procent in het Zuiden (Staats-Brabant en het kwartier van Nijmegen). De telling in de *Geschiedkundige atlas* is niet de enige bron waaruit het aantal heerlijkheden kan worden opgemaakt. Zij wijkt af van die in Maarten Prins, 'Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder de adel en het particiaat in het gewest Holland 1500-1795' in deze *Virtus*.

⁵⁸ H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (1984; Amsterdam, 1990) 60, 160, 210.

⁵⁹ Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 545.

De Gelderse vallei vormde de scheidslijn tussen de gebieden met en die vrijwel zonder heerlijkheden (kaart door Jaap Fokkema naar A.A. Beekman, De Geschiedkundige Atlas van Nederland, XIV. De Republiek in 1795, 's-Gravenhage, 1913, blad 10)

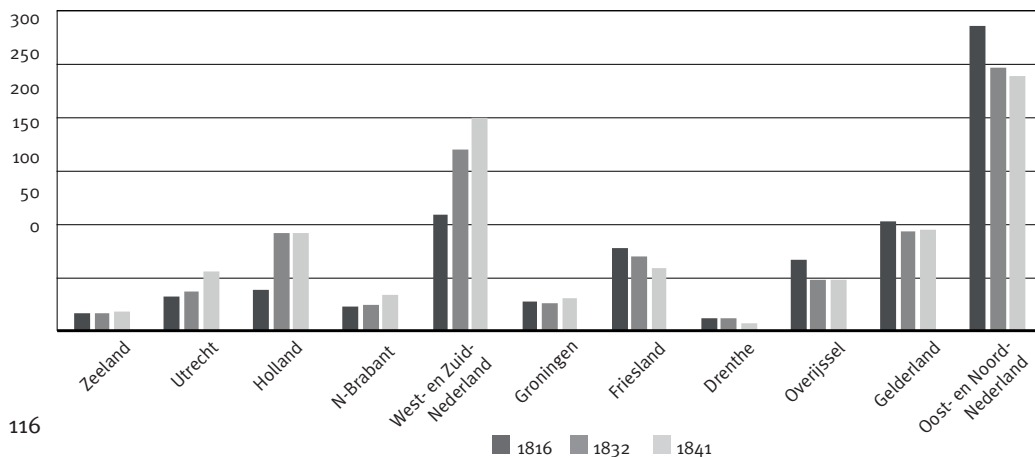
aantal leden van de Hollandse ridderschap was beperkt. In 1742 telde zij maar zeven leden.⁶⁰ Na de Restauratie veranderde de situatie in Holland evenwel snel in de richting die Van Hogendorp voor ogen had. In 1814 telde de nieuwe Hollandse ridderschap 27 leden, in 1816 al 38.⁶¹ Er werd daar, in de woorden van Colenbrander, 'druk geadeld'.⁶²

Opmerkelijk is dat in de provincies waar de meeste heerlijkheden lagen (Noord-Brabant, Utrecht, Holland en zelfs Zeeland, zij het daar nauwelijks), het aantal leden van de ridderschappen toenam en wel het sterkste in Holland waar het steeg tot maar liefst 92 in het jaar 1831. Daarmee vertoonde de ridderschap in Holland wel

⁶⁰ *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, IV. Holland (Amsterdam, 1742) 95.

⁶¹ D. Bastinck, 'Oude adel onder een nieuwe monarchie. Riddermatige Hollandse adel van 1813-1848: een sociaal-economisch beeld' (ongepubliceerde scriptie Universiteit Utrecht, 2011) 13.

⁶² Geciteerd in Van Den Bosch, 'De adel en de vorst', 41.

GRAFIEK 1 HET AANTAL RIDDERSCHAPSLEDEN PER PROVINCIE⁶⁵

Bron: L. Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland 1814-1840* (Groningen, 1987) 289. Exclusief Limburg. In Friesland nam Blok voor 1816 het cijfer voor 1826. In Limburg bestond in deze jaren nog geen ridderschap.

zeer duidelijk de trekken van de open en dynamische elite die volgens Lok de Restauratieadel kenmerkte.⁶⁴ In de gebieden waar geen of weinig heerlijkheden lagen (Groningen, Friesland, Drenthe, Gelderland en vooral Overijssel) nam het aantal leden van de ridderschap tussen 1816 en 1842 juist af (zie de grafiek).⁶⁵ Maar zelfs als al die meer dan honderd nieuwe ridderschapsleden in het westen en zuiden van het land een heerlijkheid in bezit hadden of kregen, wordt duidelijk dat het overgrote deel van het platteland in het westen ook dan nog altijd geen adellijk ‘hoofd’ zou krijgen. De adel in Holland, laat staan die in het westen of het gehele land zo te versterken dat hij via het bezit van heerlijkheden het platteland zou kunnen *vertegenwoordigen*, zou inderdaad ondanks de ‘immense’ toename van het aantal ridderschapsleden in Holland, een onrealistische tour de force zijn geweest.⁶⁶ Anderzijds was het aantal heerlijkheden in het oosten van het land juist weer te gering. Van Hogendorp had inderdaad te hoog gegrepen. Men zou kunnen tegenwerpen dat het toch mogelijk

⁶³ De getallen van Blok steunen deels weer op die van Van Breugel, *Iets over het staatsburgerregt*. Volgens Van Breugel zou het vermogen van de leden van de ridderschappen in 1831 in totaal ca. f5.673.000 bedragen hebben. Op 415 leden van de ridderschappen is dat gemiddeld f13.669 per persoon (Van Breugel, *Iets over het staatsburgerregt*, 10). Dit is nader onderzoek waard. De materiële vereisten voor toetreding tot de ridderschap liepen uiteen van f8.000 (Overijssel) tot f20.000 (Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Drenthe); Blok, *Stemmen en kiezen*, 288. Hoe en of Van Breugel rekening gehouden heeft met het vermogen van edelen in staatsleningen is niet duidelijk. Het gemiddeld lijkt me aan de lage kant. Zie ook Blok, *Stemmen en kiezen*, 347.

⁶⁴ M. Lok, *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820)* (Amsterdam, 2009) 140.

⁶⁵ R. van Breugel, *Iets over het staatsburgerregt in de Nederlanden* ('s-Gravenhage, 1831) 6, 7.

⁶⁶ Bastinck, ‘Oude adel’, 13.

was dat edelen meerdere heerlijkheden konden bezitten (het koningshuis liep daarin voorop), maar dat zou de kern van het probleem dat Van Hogendorp zag: de hoge mate van absenteïsme onder de eigenaars van heerlijkheden, natuurlijk niet oplossen.

Het herstel van de heerlijkheden

In de vergadering van 11 februari 1814 noteerde Van Hogendorp vier 'tedere punten': dat van de godsdienst, het herstel van de gilden, het tegelijkertijd zitting nemen van volksvertegenwoordigers in de Staten-Generaal en de Provinciale Staten en ook de kwestie van het herstel van de heerlijkheden.⁶⁷ De discussie daarover was vastgelopen, dus men moest deze zaken volgens Van Hogendorp 'aan de tijden overlaten'. Hij wilde niet met 'nieuwe brandstoffen' voor de dag komen.⁶⁸ Die 'tijden' hebben maar kort geduurd. Bij Soeverein Besluit van 14 maart 1814 herstelde de koning de heerlijkheden en heerlijke rechten. Dit op aanbeveling van A.W.N. van Tets van Goudriaan, de commissaris-generaal van het departement van de Monden van de Maas (waarvan de grenzen grofweg samenvielen met die van Zuid-Holland). Van Tets van Goudriaan vreesde een gezagsvacuüm op het platteland en leverde op 8 maart ongevraagd een ontwerpbesluit in dat als basis diende voor het Soeverein Besluit: de koning had wel haast gemaakt. Bij De Bosch Kemper is dit besluit van Willem I niet goed gevallen, maar Ketelaar is mild in zijn oordeel: de noodzaak het bestuur ten plattelande te regelen na de instorting van het Franse gezag kan meegepeeld hebben.⁶⁹ Het Soeverein Besluit was in feite een ad-hoc-besluit, want goed geregeld kan men het herstel van de heerlijke rechten niet noemen. In de woorden van Van Hogendorp in 1824: 'In de Zuidelijke Provinciën (dat wil zeggen het latere België, WV) zijn de heerlijkheden en heerlijke regten geheel en al vernietigd geworden (...). In de Noordelijke Provinciën is deze zaak nooit volkomen afgedaan geacht.' Ook wat betreft het herstel van de heerlijke rechten, kwam Van Hogendorp toen op zijn opinie terug en bleek hij te zijn toegesloegen naar het idee dat heerlijke rechten niet meer pasten in het nieuwe staatsbestel: 'De ondervinding van ons tegenwoordig staatsgestel heeft mij gaandeweg overtuigd dat de heerlijke rechten strijdig zijn met de aangenomen beginselen, en ik heb dit bij meer dan eene gelegenheid openlijk getuigd.'⁷⁰

117

'Het grote eigendomsrecht in handen van de adel'

Het bezit van een heerlijkheid werd dus niet de rechtvaardiging voor het idee dat de adel het platteland kon vertegenwoordigen. Maar ook de andere rechtvaardiging daarvoor, dat de edelman dat als grootgrondbezitter kon zijn, haalde het niet in de

⁶⁷ Zie ook bijv. Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 220.

⁶⁸ De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 420.

⁶⁹ Ketelaar, *Oude zakelijke rechten*, 56 e.v.

⁷⁰ Van Hogendorp, *Bijdragen*, 318.

grondwetscommissie. Van der Duyn stelde wel in een nota van begin 1814 dat hij zich kon vinden in de invloed die provinciale ridderschappen zouden krijgen in het bestuur, vooral in Gelderland en Overijssel omdat in het oosten de adel veel grond bezat, veel meer dan in Holland.⁷¹ Maar volgens Elout was de adel als grondbezittende klasse inmiddels merkbaar achteruit gegaan ten opzichte van niet-edelen.⁷²

Rond 1830 werd door tijdgenoten in een discussie over het staatsbestel opnieuw geformuleerd dat de adel het platteland vertegenwoordigde bij de gratie van de uitgestrektheid van zijn grondbezit. De criticus van het staatsbestel Daniël Serrurier schreef in 1831 dat de adel in vroeger tijd het grootste deel van de grond bezat. Maar de adel had veel grond verloren aan burgers en zich daar bovendien mee vermengd, zodat de adel het platteland niet meer kon vertegenwoordigen, ook al omdat er aanzienlijke dorpen ontstaan waren die in de staten geen stem hadden.⁷³ R. van Breugel, die het staatsbestel verdedigde, was in tegenstelling tot Serrurier van mening dat de adel nog wel als grondbezittende stand meetelde. De ridderschappen, schreef hij in hetzelfde jaar 1831, vertegenwoordigden niet circa 250 families, 'maar het grote eigendomsregt in handen van de adel'.⁷⁴

Nu was het inderdaad zo dat juist in de gebieden buiten Holland de adel qua grondbezit meetelde. Op de Veluwe en in de Graafschap bijvoorbeeld bezat de adel rond 1830 ongeveer een zesde van de grond. Naar Nederlandse maatstaven is dat niet weinig maar toch kan men zelfs daar de adel niet echt dominant noemen, ook al omdat het adellijk grondbezit zich in bepaalde streken concentreerde.⁷⁵ Aan de hand van de lijst van hoogstaangeslagenen van 1810 van de provincie Gelderland, het adelsgevest bij uitstek, is te berekenen dat maar vijf procent van de grondbelasting die deze zeshonderd personen betaalden, opgebracht werd door edelen.⁷⁶

Aan de hand van berekeningen van Blok uit het midden van de negentiende eeuw wordt ook zichtbaar dat de adel als grondbezittende stand in Nederland in die tijd in absolute zin niet zoveel (meer) voorstelde, ook niet in Holland waar de ridderschap inmiddels toch aanzienlijk was uitgebreid. Zelfs inclusief de nieuwe edelen betaalden de leden van de ridderschappen in 1850 in Holland, Utrecht en Gelderland niet meer dan respectievelijk een, drie en vijf procent van de grondbelasting in hun provincies.⁷⁷ Meer hout snijdt, althans voor de oostelijke provincies, vooralsnog de in de inleiding genoemde redenering van Blok en Aalbers dat de edelen in hun provin-

71 Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 209.

72 Ibidem, 203-204.

73 D. Serrurier, *De groote behoefte in Nederland aan een betere staatsregeling* (Amsterdam, 1831) 41: 'Er waren dus eigenlijk slechts twee hoofdstanden, de Burgers (...) en de Edellieden, eigenaars van het grootste gedeelte der landerijen (...). Het lag dus op een zeker tijdstip in den aard der zaak, dat al wat men, in tegenoverstelling der Staten het Platte Land noemde, door den adel of de zogenaamde Ridderschappen vertegenwoordigd werd.'

74 Van Breugel, *Iets over het staatsburgerregt*, 10.

75 S.W. Verstegen, *Gegoede ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe tijdens Ancien Régime, Revolutie en Restauratie* (Zutphen, 1990) 59-61, 129.

76 Ibidem.

77 Blok, *Stemmen en kiezen*, 290, 291.

cies de *belangrijkste* grondbezitters waren. Ook voor Elout was dat de rechtvaardiging dat de adel in vroeger tijd in sommige provincies het platteland representeerde.⁷⁸ In Utrecht in 1821 namen op een lijst van de tien hoogstaangeslagenen edelen een zeer prominente plaats in. Hetzelfde kan in 1832 worden gezegd voor de Veluwe, De Graafschap en Overijssel. Voor Gelderland in het geheel gold in het midden van de negentiende eeuw dat onder de honderdtwintig hoogstaangeslagenen de eerste twintig van adel waren.⁷⁹ In het midden van de negentiende eeuw betaalden de edelen in Gelderland en Utrecht respectievelijk 52 en 36 procent van de totale aanslag van de hoogstaangeslagenen, maar in Holland bedroeg dit percentage bijvoorbeeld slechts tien procent.⁸⁰ Een overheersende positie van de adel in het grondbezit ontbrak dus en op die grond de adel tot de vertegenwoordiger van het platteland uit te roepen vond in 'het veld' geen rechtvaardiging, ook al waren de edelen in sommige provincies dan de belangrijkste grondbezitters.

119

De landelijke stand

Volgens d'Ablaing van Giessenburg was de landelijke stand 'tegen de oorspronkelijke zin der Grondwet, binnengesmokkeld'.⁸¹ Maar zo tersluiks was het nu ook weer niet gelopen. Elout wees er in een notitie op dat het ook ten tijde van de Republiek niet zo was dat *overall* de adel het platteland vertegenwoordigde in de staten. Friesland kende immers een vertegenwoordiging van de eigenerfden en in Groningen kende de adel geen eigen vertegenwoordiging in de staten. Friesland werd het precedent van Elout: 'En wat zwaarigheid is er aan de eigenerfden ten platten lande ook eenig regt toe te kennen? Men ziet dit werkelijk in Friesland'.⁸² Daarbij haakte hij aan bij hetgeen in de grondwetscommissie op 27 december 1813 ter sprake was gekomen.⁸³ Hij stelde voor dat eigenaars van een nog vast te stellen hoeveelheid grondbezit een afvaardiging in de Provinciale Staten zouden krijgen. Röell volgde dezelfde redenering in de vergadering van 10 februari, maar Van Hogendorp vond dat (toen), aldus Slijkerman, te ver gaan.⁸⁴ 'Dit beginsel (was) te democratisch', zei Van Hogendorp.⁸⁵ Hij zou het evenwel in 1824 zo voorstellen alsof hij er een voorstander van was geweest. Hij wilde 'zelfs het genot van het kiesregt vergunnen aan opgezetenen van het platteland, buiten de Edelen. Ik wilde medewerken tot de beschaving'.⁸⁶ Aldus geschiedde,

⁷⁸ Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 203. Elout sprak over de tijd 'toen de Edelen de grootste en voornaamste Landeigenaars waren (...)'.
⁷⁹ Ibidem, 99.

⁸⁰ Ibidem, 291, 292.

⁸¹ Geciteerd in Van den Bosch, 'De adel en de vorst', 85.

⁸² Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 512.

⁸³ Ibidem, 78.

⁸⁴ D.S. Slijkerman, *Wonderjaren. Gijsbert Karel van Hogendorp wegbereider van Nederland* (Amsterdam, 2013) 139.

⁸⁵ Colenbrander, *Ontstaan der grondwet*, 410.

⁸⁶ Van Hogendorp, *Bijdragen*, 206.

TABEL 1 ZETELVERDELING IN DE PROVINCIALE STATEN IN 1831

	Gr.	Fr.	Ov.	Gld.	Utr.	Limb.	N.B.	Zeel.	Z.H.	N.H.	Dr.
Adel	12	18	21	30	12	13	7	6	10	6	4
Steden	12	18	21	30	12	13	21	21	41	44	5
landelijke stand	12	18	21	30	12	13	14	19	35	22	15

Bron: J.R. Thorbecke, *Over de hervorming van ons kiesstelsel* (Leiden, 1842) 63.

zij het niet zonder mopperen want met name in Gelderland had de oude adel moeite met deze nieuwigheid.⁸⁷ Formeel werd vervolgens ‘eigenerfden’ de term die gebruikt zou gaan worden in Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland. In Holland, Utrecht, Zeeland en Brabant sprak men van landeigenaren. Bij de discussie over de grondwet na de inlijving van de Zuidelijke Nederlanden kwam er protest over de benaming landeigenaren, omdat dit begrip de meest welvarende boeren van Vlaanderen zou uitsluiten. Uiteindelijk koos voor de meer neutrale term ‘landelijke stand’.⁸⁸ De complexe werking van het kiesstelsel ten plattelande is uitvoerig belicht door Blok en het zou te ver voeren zijn bevindingen hier nog eens samen te vatten. Van belang is vooral dát de landelijke stand een vertegenwoordiging kreeg. De Wit doet over het ontstaan van de landelijke stand in navolging van Thorbecke nogal smalend, maar de vraag is of dat nu terecht is.⁸⁹ De ratio achter de zetelverdeling in de provincie is soms ver te zoeken, meldde Thorbecke al, wie zal het ontkennen? Maar bij de uiteindelijke toedeling in de provinciale staten kreeg de landelijke stand in het Noorden van het Koninkrijk nergens minder zetels dan de adel, altijd ten minste evenveel en in vijf provincies veel meer (zie de tabel).

Het stemrecht viel echter maar aan weinig plattelanders toe. In 1829 was op het platteland van de Noordelijke provincies tussen de 1,87 (Gelderland) en 4,07 procent (Zuid-Holland) van de bevolking verkiesbaar als vertegenwoordiger van het platteland. Alleen in de provincies Groningen en Drenthe lag dat percentage hoger dan in de steden, dus het platteland kwam er in democratische zin over het algemeen wel wat bekaaid af.⁹⁰ In het commentaar van Van Breugel kwam daarbij het beschavings-idee weer boven drijven. Hij vond dat wel terecht als men ‘daarbij in het oog houdt, dat in de vereenigingen van stad-bewoners over het algemeen een groot aantal kun-

⁸⁷ J. Aalbers, ‘Van riddermatige naar koninklijke adel’, in: J. Duindam, ed., *De eeuwwende 1800. II. Geschiedenis en kunsten* (Utrecht, 1992) 58, 59.

⁸⁸ J.R. Thorbecke, *Over de hervorming van ons kiesstelsel* (Leiden, 1842) 2.

⁸⁹ Ibidem, 34 e.v. en 64 e.v. laten zien hoe ongelukkig en inconsistent de leden van de landelijke stand verkozen werden. Zie ook Van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 68, 69, die er milder over oordeelde.

⁹⁰ Blok, *Stemmen en kiezen*, 298-300 (verwijst naar het geschrift van Van Breugel, *Iets over het staats-burgerregt*, passim).

digheden gevonden worden als op een gelijk aantal plattelands-bewoners'.⁹¹ Desalniettemin ging het in 1839 op het platteland om tegen de tienduizend verkiesbaren variërend van enkele honderden in Overijssel tot meer dan tweeduizend in Gelderland, terwijl het totaal aantal leden van de ridderschappen onder de vijfhonderd bleef steken. De afstand tussen de uitgebreide aristocratie van Van Hogendorp en zijn 'gematigd democratische beginsel' was in de praktijk dus behoorlijk groot, de groei van het aantal ridderschapsleden ten spijt.

En zag het platteland nu zelf de edelman als zijn 'hoofd'? Een aanwijzing daarvoor is dat edelen ook namens de steden en het platteland verkozen konden worden in de Provinciale Staten. Kwantitatief onderzoek daarnaar is echter schaars. De Wit en Van der Hoeven melden dat van de 77 leden van de Provinciale Staten in Holland in 1831 er 26 van adel waren, dat is een derde, terwijl de ridderschap maar veertien zetels bezette.⁹² Volgens Bastinck waren er in 1850, naast de zes leden gekozen door de Ridderschap, in Noord-Holland nog negen andere edellieden in de Provinciale Staten te vinden.⁹³ Blok meldt dat in Overijssel in 1842 ook leden van de stedelijke stand en de ridderschap namens het platteland in de Provinciale Staten zaten en nauwelijks 'eigen' mensen van het platteland zelf. In Utrecht waren in 1849 vijf van de twaalf vertegenwoordigers van de landelijke stand van adel.⁹⁴ Na de verkiezingen van 1817 bestond in Gelderland de helft van de Gelderse staten uit edellieden.⁹⁵ In 1840 kwam Dam van Isselt tot 41 edelen op een totaal van negentig leden, terwijl de Gelderse ridderschap zelf maar dertig zetels kon claimen. Hij vond het maar een ongerijmdheid dat de adel zoveel vertegenwoordigers kon hebben. De verklaring die hij hiervoor gaf, verwees zowel naar het grondbezit van de adel, het traditionele gezag van de edelman als naar zijn politieke machtspositie.

Van Dam van Isselt kijkt hierin dus af van de hiervoor ten tonele gevoerde schrijver van *Iets over de herziening der grondwet*, die meende dat de oorlog tegen België de standsverschillen had weggevaagd. De combinatie die Van Dam van Isselt opvoert lijkt een vollediger verklaring dan alleen de mate waarin edelen grond bezaten: '(Om) dat het volk in het algemeen nog veel waarde hecht aan oude adellijke families en om dat zij meerendeels in de gelegenheid zijn, door hunne bezittingen of door hunnen betrekkingen, grooten invloed uit te oefenen'.⁹⁶ Het was een observatie die in de literatuur over de Restauratie vaak terug te vinden is. Al hadden de nieuwe ridderschappen lang niet zo veel macht als hun voorlopers in het ancien régime en was grondbezit lang niet overal de voornaamste machtsbron, toch domineerde de adel het lokale en regionale bestuur en de vertegenwoordigende lichamen.⁹⁷ Van den Bosch'

⁹¹ Van Breugel, *Iets over het staatsburgerschap*, 7.

⁹² De Wit, *Aristocratie en democratie*, 341; Verhoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 68.

⁹³ Bastinck, 'Oude adel', 30.

⁹⁴ Blok, *Stemmen en kiezen*, 95, 96.

⁹⁵ Aalbers, *Heren van stand*, 205.

⁹⁶ E.W. van Dam van Isselt, *Iets over de verkiezingen door een lid van de Staten-Generaal aan zijne ambtgenooten medegedeeld* (Tiel, 1840) 13-15.

⁹⁷ Lok, *Windvanen*, 240, 241; Van den Bosch, 'De adel en de vorst', 70, 71.

uitspraak dat men in de agrarische provincies met recht kon spreken van een samenleving die *eerder* (mijn cursivering, WV) aristocratisch dan democratisch was, lijkt in al zijn genuanceerdheid wel treffend.⁹⁸

Besluit

Tot een echte restauratie van de adellijke macht in het Koninkrijk is het niet gekomen. Edelen hadden op allerlei niveaus politieke invloed, maar de ridderschappen werden tandoel. Het mislukken van de opzet van Van Hogendorp om de edelen via de verwerving van heerlijkheden daadwerkelijk macht op het platteland te laten uitoefenen, laat staan zijn ad-hoc-idee van januari 1814 om hen als 'hoofden' een rol te geven bij de totstandkoming van een militie, past in dit algemene beeld.

122

Van Hogendorp zag in 1817 al in dat zijn plan niet haalbaar was. Zijn ontwikkeling van 'conservatief' tot 'liberaal' verliep wat dit onderwerp betreft tamelijk rap. Zijn uitleg in 1824 dat hij met zijn voorstel van 1813 in de buurt van een gematigd democratisch beginsel kwam, was evenwel niet geloofwaardig. Het ging hem oorspronkelijk toch echt om 'aanzienlijke' families en niet om het in de adelstand verheffen van de herenboeren. Al was het aantal leden van de ridderschap in Holland zeer fors toegenomen, een 'menigte' was het toch niet geworden. Alleen al de geografische verspreiding van heerlijkheden en adellijke families – waar veel edelen waren, waren er te weinig heerlijkheden en waar er veel heerlijkheden waren, was het aantal edelen te gering – maakte zijn idee onwerkbaar.

Revoluties en oorlogen, de emancipatie van het platteland en de vereniging met België, hadden te veel overhoop gehaald om een dergelijk plan te kunnen uitvoeren. Zoals in zoveel opzichten was ook wat dit betreft de 'restauratie' van het ancien régime onvolledig al waren dan ook de ridderschappen, de provinciale staten en de heerlijkheden in naam hersteld. De oude adel moest niet alleen de nieuwe genobiliteerden die stamden uit het vroegere patriciaat of in de Bataafs-Franse tijd waren opgekomen naast zich dulden, maar ook de landelijke stand een plaats onder de zon gunnen. Serrurier vatte de uitkomst van het debat in de grondwetscommissie in 1831 nog eens kort samen. Hij concludeerde dat de commissie het toch wat ongerijmd vond 'dat die edellieden als voogden onzer talrijke klasse van grondeigenaren zouden optreden en men heeft dus bovendien eenen stand van grondeigenaren erkend'.⁹⁹ Aan de basis daarvan lag volgens hem de volgende overweging: 'Tussen steden en dorpen bestond niet meer het vorige onderscheid; en de beschaving bepaalde zich even weinig tot bemuurde steden en adellijke kastelen.'¹⁰⁰ Het finale oordeel werd in 1842 geveld door Thorbecke. Het 'oorspronkelijke beginsel' van Van Hogendorp dat de adel via het bezit van heerlijkheden het platteland zou gaan vertegenwoordigen, werd in

⁹⁸ Van den Bosch, 'De adel en de vorst', 86.

⁹⁹ Blok, *Stemmen en kiezen*, 97.

¹⁰⁰ Ibidem, 194-196; Serrurier, *De groote behoefte*, 42.

het debat over de grondwet 'vernietigd', en wel omdat het onverenigbaar was met de 'nieuwe orde'.¹⁰¹

Het is bij een beoordeling van het idee van Van Hogendorp lastig om de vraag te beantwoorden of het platteland zich nu daadwerkelijk geëmancipeerd had. Critici vonden het een ongerijmdheid dat de edelman ook nog eens verkozen kon worden door de landelijke stand en ook namens de steden. Maar men kan met recht stellen dat nu juist met *die* verkiezing niets mis was. Zoals Van Dam van Isselt zelf stelde: traditie, bezit en bestuurlijke invloed maakten dat de adel nog altijd voor de belangen van het platteland stond. Er waren wel degelijk edelen die als 'hoofden' van het platteland werden gezien. Maar het maakt natuurlijk wel verschil dat zij dit niet werden uit hoofde van de koop of als erfgenaam van een heerlijkheid, zoals Van Hogendorp oorspronkelijk had gewild, maar omdat zij waren gekozen door de stemhebbende elite op het platteland zelf.

101 Thorbecke, *Over de hervorming van ons kiesstelsel*, 7, 8.

Wybren Verstegen

An ‘extended aristocracy’ or a ‘moderate democracy’?

Van Hogendorp and the nobility as a representative of the countryside in the Kingdom of the Netherlands (1813-1848)

In 1813, Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834), one of the most important politicians in the Netherlands during the Restoration (1813-1848), proposed to restore the nobility, as well as the old seigneurial system in his country. The idea behind this plan was to restore the martial spirit of the nation and to make the nobleman again the spokesman for the countryside. The nucleus of the plan was that the old nobility would be strengthened by the elevation in the Peerage of many important families. To become a member of the new Peerage, the nobleman had to own an old lordship. The proposal was however turned down. Practical as well as political reasons made the idea unrealistic. The countryside was not always unwilling to accept a nobleman as its representative, as elections showed. But after the turbulent ‘French era’ such an ‘medieval’ reform was a bridge too far for the founding fathers of the Dutch constitution of 1814, as Van Hogendorp had to admit later on in his career.

Dr. S. Wybren Verstegen teaches Global History at the Free University, Amsterdam. His dissertation *Gegoede Ingezetenen. Jonkers en Geërfden op de Veluwe tijdens Ancien Régime, Revolutie en Restauratie 1650-1830* was published in 1989. His research focusses on environmental history, the history of nature protection and Dutch landed estates and the history of the American South.

Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, The Netherlands – s.w.verstegen@vu.nl

- Bergen op Zoom. Residentie en stad 9
Willem van Ham
- Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795) 37
Maarten Prins
- De invloed van esthetische ontwikkelingen op de reisbeleving. De waardering van Engelse en Duitse adellijke residenties door Nederlandse reizigers in de achttiende eeuw 63
Renske Koster
- Jagen naar macht. Jachtrechten en verschuivende machtsverhoudingen in Twente, 1747-1815 81
Leon Wessels
- Een 'uitgebreide aristocratie' of een 'gematigd democratisch beginsel'? Van Hogendorp en de adel als vertegenwoordiger van het platteland (1813-1842) 103
Wybren Verstegen
- Beleven en herinneren op het slagveld van Waterloo. Een adellijk perspectief (1815-1870) 125
Jolien Gijbels
- Elites and country house culture in nineteenth-century Limburg 147
Fred Vogelzang
- De reizende jonkheer. Museumdirecteur Willem Sandberg als cultureel diplomaat 171
Claartje Wesselink

22 | 2015

9 789087 045722